

УДК (UDC) 94 : 271.2-725-773 (477.52) "1943/1953"
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.4\(48\).750](https://doi.org/10.33782/eminak2024.4(48).750)

CLERGY OF SUMY EPARCHY IN CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS OF LATE STALINISM

Viacheslav Olitskyi

Sumy Makarenko State Pedagogical University (Sumy, Ukraine)

e-mail: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to analyze the structure, find out the situation, and main trends in the environment of the Orthodox clergy of Sumy eparchy, and strategies for adapting to new realities, studying its role and influence on social, cultural, and religious processes in the region in the context of late Stalinism social transformations (1944-1953).

The scientific novelty is in the fact that, for the first time, the clergy of Sumy eparchy of the late Stalinist period becomes the object of a separate scientific study.

Conclusions. In 1944-1953, the clergy of Sumy eparchy had to choose strategies for adapting to new social and political conditions. During that time, Sumy eparchy was headed by three eparchs. The number of priests was not stable; their number tended to be reduced. Among the most common reasons for leaving the pastoral activity was their hiring as non-staff personnel. That happened primarily due to the significant number of elderly priests and the problematic financial situation. More than 70% of the clergy were over 70 years old. In order to fill vacant positions in parishes, the ruling eparchs practiced ordinations from among the believers who did not have a spiritual education, and often even a proper secular one. Although it made it possible to get the necessary number of priests, their qualifications were relatively low, negatively impacting religious life. A typical phenomenon for the eparchy was the frequent transfer of clergy between parishes.

The generally low financial situation of priests was noted, especially in rural parishes, which were the vast majority. The clergymen were forced to pay taxes and other payments despite financial difficulties. Through such conditions, priests played an important role in the lives of believers, providing for their spiritual and religious needs, conducting pastoral ministry, preaching the Holy Gospel to the best of their ability, performing divine services, and fulfilling religious duties.

Keywords: priest, divine services, sermon, eparch, Orthodox Church, eparchy, religious policy

Духовенство Сумської єпархії в умовах соціальних трансформацій пізнього сталінізму

В'ячеслав Оліцький

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка (Суми, Україна)

e-mail: olitckyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є аналіз структури, становища та визначення основних тенденцій у середовищі православного духовенства Сумської єпархії, стратегій адаптації до нових реалій, вивчення його ролі та впливу на соціокультурні та релігійні процеси у регіоні в умовах соціальних трансформацій пізнього сталінізму (1944-1953 рр.).

Наукова новизна полягає у тому, що вперше духовенство Сумської єпархії періоду пізнього сталінізму стало об'єктом окремого наукового дослідження.

Висновки. У 1944-1953 рр. духовенство Сумської єпархії вимушене було обирати стратегії прилаштування до нових суспільно-політичних умов. За даний час Сумську кафедру очолювали три архієреї. Кількість священників не була сталою, відзначалася тенденція скорочення їх кількості. Серед найпоширеніших причин залишення пастирської діяльності було зарахування за штат. Це пов'язано, у першу чергу, із значною кількістю священників похилого віку та тяжким матеріальним становищем. Понад 70% духовенства було віком понад 70 років. З метою забезпечення вакантних місць на парафіях, правлячі архієреї практикували висвяти із числа віруючих, які не мали духовної освіти, а часто і належної світської. Це хоча і давало можливість утримувати необхідну кількість священників, проте їхній рівень був досить низьким, що негативно відзначалося на релігійному житті. Типовим явищем для єпархії були часті переміщення священнослужителів між парафіями.

Відзначається у цілому низький рівень матеріального становища священників, особливо у сільських парафіях, яких була переважна більшість. Попри матеріальні труднощі, духовенство вимушене було сплачувати податки й інші платежі. Незважаючи на такі умови, священники відігравали важливу роль у житті віруючих, забезпечуючи їх духовно-релігійні потреби, проводячи пастирське служіння, в міру своїх можливостей проповідуючи Святе Євангеліє, здійснюючи богослужіння, виконуючі релігійні треби.

Ключові слова: священник, богослужіння, проповідь, архієрей, Православна церква, єпархія, релігійна політика

Вступ

Період пізнього сталінізму в історії Православної церкви в Україні характеризується, з одного боку, відродженням релігійної діяльності, а з іншого – посиленням державного контролю, ліквідацією національної Церкви та повною уніфікацією з московським православ'ям, фактично повним підпорядкуванням Церкви державним і партійним структурам.

Дослідження діяльності духовенства в період соціальних трансформацій проливає світло на складні взаємини між духовенством і радянською владою, що відображалися не тільки у формі відкритого конфлікту, але й у співіснуванні та компромісах, які диктувалися необхідністю виживання Церкви. За таких умов, духовенство вимушене було шукати нові шляхи співіснування з тоталітарним режимом, пристосовуючись до нової дійсності. Відносини, які сформувалися в середовищі духовенства у цей період, визначали особливості його

функціонування протягом другої половини 20 ст. та мають значний вплив на сучасні тенденції.

Дослідження соціальних трансформацій періоду пізнього сталінізму в контексті релігійного життя є необхідним для кращого розуміння змін, що відбулися у свідомості та житті українців після Другої світової війни. Незважаючи на те, що сталінський режим прагнув до абсолютного контролю над суспільством, релігія залишалася потужним моральним і культурним фактором, здатним об'єднувати людей, зберігати традиції та підтримувати духовні цінності, особливо у кризові періоди.

Вивчення духовенства Сумської єпархії в період пізнього сталінізму також є важливим для формування історичної пам'яті про складні сторінки української історії. Порушені проблеми і до сьогодні відіграють важливу роль у релігійному житті регіону та впливають на сучасні міжконфесійні відносини в Україні. Дослідження становища православного духовенства Сумської єпархії у 1945-1953 рр. сприятиме кращому розумінню сучасних соціокультурних процесів, зокрема в контексті налагодження міжконфесійного діалогу.

Метою статті є аналіз структури, становища та визначення основних тенденцій у середовищі православного духовенства Сумської єпархії, стратегій адаптації до нових реалій, вивчення його ролі та впливу на соціокультурні та релігійні процеси у регіоні в умовах соціальних трансформацій пізнього сталінізму (1945-1953 рр.).

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

З огляду на значний інтерес до державно-церковних відносин та історії Православної церкви в Україні, зокрема періоду пізнього сталінізму, наявна значна історіографічна база проблеми. Незважаючи на це, відсутнє дослідження, яке б було присвячене Сумській єпархії або її духовенству у повоєнний період. Низка досліджень демонструють особливості релігійної політики та становище Православної церкви в Україні у другій половині 20 ст. Серед них особливої уваги заслуговують праці П. Бондарчука¹ та В. Пащенко². У більш вузьких хронологічних межах проблему досліджували В. Войналович³ і Н. Шліхта⁴. Дві колективні монографії Інституту історії України НАН України з історії повсякдення присвячені періоду пізнього сталінізму та містять окремі розділи присвячені релігійним питанням⁵. У контексті репресій проти Церкви на Сумщині порушену проблему частково зачіпали краєзнавці О. Сотник⁶,

¹ Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.

² Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

³ Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

⁴ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

⁵ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. Даниленко: у 3-х частинах. Ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.; Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.

⁶ Сотник О. Репресії проти православної церкви на Сумщині: Випуск 2. Суми: Мак Ден, 2007. 124 с.

А. Чугай і В. Анацький⁷. Теоретичні напрацювання проблеми державно-церковних відносин виклали у статті Н. Кіндрачук і Н. Васильчук⁸.

Джерельною базою дослідження стали документи церковного та державного походження, що дозволило всебічно проаналізувати порушену проблему. Серед владних документів використано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Сумської області. Даний масив представлено переважно статистичною та звітною документацією. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України й Управління СБУ в Сумській області дозволили проаналізувати співпрацю із радянськими спецслужбами та кримінальне переслідування священників. Серед документів церковного походження використано матеріали канцелярії Сумської єпархії УПЦ, зокрема переписку, річні звіти тощо. Залучення матеріалів «Журналу Московської патріархії» дало можливість простежити офіційну позицію РПЦ.

ЗАГАЛЬНА СИТУАЦІЯ В РПЦ ДОБИ ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ

У роки Другої світової війни під тиском внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема з метою задоволення позиції союзників, радянське керівництво на чолі із Й. Сталіним пішло на певні поступки щодо релігії та Церкви. Вони дали змогу не лише відновити діяльність РПЦ, але й сформували свого роду конкордат між радянською владою та РПЦ. Проте, дані поступки були суто тактичним кроком і не відміняли поборювання релігії, що належало до важливих постулатів марксизму-ленінізму та мало догматичний характер для російського більшовизму. Релігійна сфера надалі сприймалася як пережитки, які потрібно подолати. У середовищі різних комуністичних лідерів не існувало лише спільного погляду щодо темпів і масштабів такої боротьби.

Водночас і державне керівництво, і Церква усвідомлювали можливу користь від даного союзу. Церковна ієрархія з метою збереження церков й отримання можливості духовної опіки над віруючими змушена була відмовитися від конфронтації із більшовиками, намагаючись пристосуватися до нових умов. Державне керівництво намагалось використати РПЦ для внутрішньої консолідації суспільства. На зовнішньополітичній арені Московська патріархія розглядалася як фактор посилення радянського впливу у світі, зокрема у регіонах де православ'я було панівною релігією. Після війни РПЦ спробує впливати на мільйони слов'ян в Європі, які належали до православ'я, на численну еміграцію та протидіяти впливу національних релігійних центрів, які виникали в діаспорі⁹.

У 1943 р. в Москві було проведено Архієрейський Собор, який обрав Патріарха Сергія (Страгородського), а у 1945 р. – Помісний, який обрав нового Патріарха, – Олексія (Симанського) та прийняв «Положення про управління Руською Православною Церквою», яке за декілька днів до Собору було затверджене постановою РНК СРСР. Домінуючим елементом затвердженої

⁷ Чугай А., Анацький В. Мученики за віру. Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2005. 80 с.

⁸ Kindrachuk N., Vasylichuk V. The Ukrainians' Resistance to the Anti-Religious Policy of the Soviet Totalitarian State on the Way of Preserving Their National and Spiritual Values: the 1960s – the 1970s. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2022. № 25. Р. 189-199. DOI: 10.24919/2519-058X.25.269552

⁹ Бондарчук П.М. Релігійні течії... С. 33-35.

системи управління ставала провідна роль кліриків. Для нагляду за РПЦ і посередництва її із радянськими органами влади було створено спеціальний орган – Раду в справах РПЦ при РМ СРСР. У перші повоєнні роки державне керівництво усіяко демонструвало приязні стосунки із церковними ієрархами. Це відбивалося і на становищі РПЦ: почав видаватися офіційний друкований орган «Журнал Московської патріархії», відкрилося 2 духовні академії та 8 семінарій. Водночас переслідувалося духовенство, яке служило на окупованих територіях, особливо те, яке не визнавало підлеглості Московській патріархії. В УРСР було репресовано усіх 7 єпископів Автономної Української Православної Церкви, які не евакуювалися із німецькою армією. Більшість духовенства РПЦ, яке не перебувало на окупованих територіях, починаючи із 1942 р. перестала піддаватися кримінальним переслідуванням¹⁰. Погіршення державно-церковних відносин відбулося після 1948 р., коли влада намагалася використати урочистості з нагоди 500-річчя автокефалії РПЦ для проведення восьмого Вселенського Собору та закріплення першості у православному світі за Московською патріархією.

В умовах повного підпорядкування радянському тоталітарному режимові, РПЦ швидко змогла зрости чисельно, а Український екзархат складав більшість у ній як за кількістю храмів і монастирів, так і за кількістю духовенства. У 1947 р. до РПЦ належало 13 813 парафії з 9 617 особами духовенства різного рангу, із них в УРСР діяло 8 842 громади та 6 295 священнослужителів. Найбільша кількість громад РПЦ фіксується у 1948 р. – 14 329 (УРСР – 8 866). В Україні рекордна кількість громад була у 1949 р. – 9 238 (СРСР – 13 867). Протягом 1947-1952 рр. в УРСР, попри коливання у кількості парафій, кількість священнослужителів залишалася стабільною – близько 6 200 осіб, а в цілому по СРСР вона збільшилася із 9 617 священнослужителів у 1947 р. до 12 374 у 1949 р., після чого стабілізувалася¹¹. Таким чином, Український екзархат посідав чільне місце у структурі РПЦ, як за кількістю духовенства та храмів, монастирів і ченців, так і за кількістю віруючих. Левова частка парафій і духовенства в Україні була переведена із ліквідованої УГКЦ, ще частину становили вихідці із УАПЦ та Автономної УПЦ.

СТАНОВИЩЕ СУМСЬКОЇ ЕПАРХІЇ

Усі діючі парафії області, а відповідно і діючі храми, відновили діяльність в умовах нацистської окупації. Переважну більшість храмів було відкрито у 1941-1942 рр. Через закриття церков у 1930-ті роки, частина із них стояла без використання, а частина була переобладнана під радянські культурно-освітні установи або використовувалася за іншим призначення. У середині 1940-х років, попри те, що відбулося налагодження відносин між РПЦ і радянською владою, кількість діючих храмів у межах Сумської єпархії скорочувалася, хоча і незначними темпами. Так, на червень 1944 р. у складі єпархії діяв 251 храм, через рік – 240. До кінця 1940-х років було припинено діяльність і знято з реєстрації 53 храми¹². Віруючі активно зверталися із проханнями залишити їхні

¹⁰ Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943-1953 годах. *Acta Slavica Iaponica*. 2009. Tomus 27. С. 11.

¹¹ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив... С. 398-399.

¹² Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 2-16.

храми у займаних приміщеннях, і скаргами щодо вилучення церковних споруд, проте такі звернення майже завжди залишалися без задоволення¹³.

Варто відзначити, що із відновленням радянської влади на території області, усі діючі парафії пройшли державну реєстрацію. В області даний захід тривав протягом травня – середини червня 1944 р. Тому, відповідно до радянської документальної спадщини та справ парафій, їхня діяльність розпочинається із 1944 р. У даний період надійшов дозвіл не реєструвати парафії, якщо храми, які знаходяться в їхньому користуванні необхідно буде вилучати, а можливості надати інше приміщення відсутні¹⁴.

У вересні 1942 р. відновлено, а в повоєнний період – продовжено діяльність Глинської Різдово-Богородицької пустині, єдиного діючого монастиря Сумської єпархії. У досліджуваний період в ньому проживало близько 40 ченців на чолі з ігуменом схиєромонахом Серафимом (Амеліним). У користуванні братії знаходився житловий будинок і колишній архієрейський корпус, який використовувався частково під чернечі келії, частково під храм. Існував монастир за рахунок пожертв віруючих і приватного господарства. Монахи мали у використанні 5 га землі, три корови, коня, плуг, борону. Відповідно, матеріальне становище було на низькому рівні, проте обитель об'єднувала чернечу спільноту¹⁵.

Місце, роль і функції священника у житті парафій визначалися «Положенням про управління РПЦ». Кожну парафію очолював священник, який призначався єпархіальним архієреєм для духовного керівництва віруючих, управління причтом і парафією. Настоятель парафії визначався відповідальним перед єпископом за належне, відповідно до церковного уставу, здійснення богослужінь і за виконання вказівок єпископа по відношенню до духовного керівництва причтом і парафією. Він був членом парафіяльної громади та очільником її виконавчого органу – церковної ради. В умовах радянської дійсності, з'являються нові, специфічні обов'язки настоятеля храму, зокрема стежити, щоб уклад і розпорядок парафіяльного життя не перешкождали віруючим виконувати громадські обов'язки. Наприклад, у селах в період польових робіт священники зобов'язані були здійснювати богослужіння винятково у години вільні від сільськогосподарських робіт.

Виконавчий орган парафіяльної громади віруючих, під безпосереднім керівництвом і наглядом настоятеля храму та за його особистої відповідальності за збереження будівлі та майна храму, мав вести церковне господарство, піклуватися про утримання та ремонт храму і церковного начиння, бути розпорядником коштів парафії, здійснювати внески та відрахування з парафіяльних коштів на церковні та патріотичні потреби, утримання причту, сплачувати необхідні суми на утримання єпархіального архієрея та його управління, загальноцерковні потреби тощо¹⁶.

¹³ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 2. Арк. 14; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 63

¹⁴ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 1. Арк. 20, 22; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 5. Арк. 6-11.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 116, 207-208

¹⁶ Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов / предс. ред. кол. В. Козлов. Москва: Издательство Крутицкого подворья, 2009. С. 275-277.

ПРАВЛЯЧІ АРХІЄРЕЇ

Відповідно до «Положення про управління Руською Православною Церквою» від 28 січня 1944 р., РПЦ поділялася на єпархії, які мали відповідати межах державних адміністративних одиниць – областей, країв, республік¹⁷. В УРСР кордони єпархій співпадали з кордонами областей, а їх сукупність становила Український екзархат РПЦ. Таким чином, територія Сумської єпархії РПЦ відповідала території Сумської області. Зважаючи на те, що область було утворено у 1939 р., лише в середині 1940-х рр. духовенство, повнота віруючих та вся церковна інфраструктура регіону вперше були об'єднані в межах однієї єпархії, адже на час утворення області, на її території не залишалося діючих храмів¹⁸. Одночасно відбувалися і негативні явища, зокрема ліквідація паралельних із РПЦ православних структур, у тому числі Української автокефальної православної церкви, обновленських і підгорнівських парафій. Вони вимушені були увійти до складу новоутвореної єпархії, втрачаючи свою ідентичність і національну спрямованість.

Єпархія є адміністративною одиницею Церкви, яку складає сукупність вірян і духовенства. До духовенства відносяться служителі релігійного культу, які отримали спеціальну посвяту. В православ'ї існує три ступені священства – диякони, пресвітери, єпископи. У період пізнього сталінізму на Сумщині був присутнім один єпископ – керуючий єпархією та священники і диякони.

Єпархіальні архієреї призначалися указом Патріарха та титулувалися відповідно до свого кафедрального міста. Очільники Сумської єпархії носили титул «Сумський і Охтирський», адже єпархія мала два кафедральних міста. Місцем постійного перебування правлячого архієрея було місто Суми. Згідно з «Положенням» 1944 р., єпархіальний архієрей був відповідальним главою ввіреної єпархії, якою керував одноосібно або за допомогою єпархіальної ради, користуючись штампом і печаткою, зареєстрованими відповідно до державного законодавства. Йому належало право звертатися з архіпастирськими посланнями у межах єпархії. При єпископу перебувала єпархіальна канцелярія¹⁹. У досліджуваний період Сумську архієрейську кафедру очолювали почергово три єпископи – Корнилій (Попов) (грудень 1943 р. – вересень 1945 р.), Іларіон (Прохоров) (вересень 1945 р. – грудень 1951 р.) та Євстратій (Подольський) (грудень 1951 р. – липень 1958 р.).

Єпископ Корнилій походив із числа архієреїв старої формації – висвячених в імперський період. У 1921 р. Патріархом Тихоном був призначений Сумським єпископом, проте у 1922 р. приєднався до обновленців, перебуваючи в лоні цієї церковної структури до 1943 р., де посідав низку архієрейських кафедр на території Росії. Проте, 4 грудня 1943 р. відбулося його «возз'єднання» із РПЦ і призначення на Сумську кафедру²⁰.

Єпископ Іларіон, навпаки, представляв нову формацію архієреїв РПЦ – висвячених у повоєнний час. Він походив із середовища священників Сумської

¹⁷ Ibid. С. 274.

¹⁸ Оліцький В. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920-1930-ті роки). Суми: Триторія, 2018. С. 60.

¹⁹ Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны... С. 274.

²⁰ Акт о воссоединении обновленческого епископа Корнилия (Попова). *Журнал Московской патриархии*. 1943. № 4. С. 10-11.

епархії, належав до білого духовенства, проте у 1943 р. овдовів. 28 вересня 1945 р. відбувся чернечий постриг священника М. Прохорова з нареченням імені Іларіон. Наступного дня відбулося наречення ієромонаха Іларіона на єпископа Сумського і Охтирського, а 30 вересня 1945 р. у Володимирському соборі м. Києва – архієрейська хіротонія²¹. Відомо, що єпископ Іларіон, будучи парафіяльним священником, зазнавав кримінального переслідування у довоєнний період²². Проте, виходячи із доповідної записки про роботу і поведінку агентури із числа єпископів РПЦ в Україні, із високим ступенем імовірності можна стверджувати, що в 1940-ві роки він співпрацював із радянськими спецслужбами, фігуруючи під псевдо «Агент НКДБ СРСР “Усов”»²³. Відповідно до згаданої доповідної записки, після звільнення м. Суми М. Прохоров протягом двох місяців знаходився в місті як представник Московської патріархії, одночасно виконуючи спеціальне завдання 2-го управління НКДБ. За даний час він провів значну роботу з виявлення агентури румунських і німецьких розвідувальних і контррозвідувальних органів й іншого антирадянського елемента в середовищі духовенства. Відзначається також, що після висвячення в сан єпископа агент «Усов» взяв під свій вплив духовенство епархії, продовжуючи виявляти у його середовищі ворожий елемент і проводячи значну патріотичну роботу в епархії²⁴. Говорячи за виявлення ворожого елемента, мова, насамперед, може йти про арешти духовенства, яке здавалося недостатньо лояльним радянській владі. 26 квітня 1947 р. владика був нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», що може опосередковано підтверджувати дану інформацію²⁵.

У грудні 1951 р. єпископи Іларіон (Прохоров) та Євстратій (Подольський) були переміщені один на місце іншого. Владика Євстратій у довоєнний період служив священником в Кіровоградській та Одеській епархіях, з 1945 р. до 1949 р. був священником кафедрального собору та секретарем Кіровоградської епархії. Указом Святійшого Патріарха та Священного Синоду від 21 жовтня 1949 р. архімандрит Євстратій призначався єпископом даної епархії. Архієрейська хіротонія відбулася 20 листопада 1949 р.²⁶ Сумську епархію очолював до 1958 р., коли за станом здоров'я пішов на спокій, залишившись проживати у місті Суми, де помер 30 липня 1972 р. Це єдиний із сумських архієреїв, прах якого спочиває на території епархії.

ЗМІНИ В ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СТРУКТУРІ ДУХОВЕНСТВА

Кількість священників в епархії не була сталою, протягом 1944-1953 рр. вона постійно зменшувалася на кілька осіб протягом кожного року, всього за досліджуваний період зменшившись на близько 20%. Так, навесні 1944 р., коли розпочався процес радянської реєстрації, в області перебували 1 єпископ, 253

²¹ Назначения на архиерейские кафедры. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 10. С. 30-31.

²² Оліцький В. Блаженні гнані за правду... С. 217.

²³ Крутов М. Українські єпископи Московського патріархату на службі Луб'янки. Радіо Свобода. 2018, 24 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28993784.html>

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 542. Арк. 95.

²⁵ Из Сумской епархии. *Журнал Московской патриархии*. 1947. № 9. С. 62-63.

²⁶ Назначения архиереев. *Журнал Московской патриархии*. 1952. № 1. С. 12; Назначения архиереев. *Журнал Московской патриархии*. 1949. № 12. С. 14.

священники, 32 диякони. Серед загальної кількості священників 29 належало до обновленців і 4 до УАПЦ, решта – до РПЦ. Зважаючи на термінологію, використану у документах, можна із високою імовірністю припустити, що під обновленцями малися на увазі представники підгорнівців. Проте вже в липні цього ж року внаслідок заходів влади та представників єпархії у церковній сфері регіону налічувалося 245 священників, із них – жодного зі складу УАПЦ і 7 підгорнівців²⁷.

Структура духовенства єпархії була досить строкатою. Наприкінці 1945 р. вона виглядала наступним чином: 1 єпископ, 248 священників, 23 диякони. Із загальної кількості священнослужителів лише 64 мали середню богословську освіту, решта – світську. Із 208 священнослужителів із світською освітою лише 11 мали середню, решта 197 – початкову. Переважна більшість духовенства – 153 особи – мала досвід церковної діяльності 10-40 років, із них 77 осіб – 20-30 років. Разом із тим, 93 особи мали досвід церковної діяльності менше 5 років, тобто вони були висвячені у воєнний або повоєнний період²⁸. На кінець 1946 р. в єпархії нараховувалося 388 представників духовного сану: 1 єпископ, 5 архімандритів, 18 ієромонахів, 223 протоієреїв і священників, 25 протодияконів, дияконів та ієродияконів, 117 псаломщиків. За національним складом 366 осіб українці, 22 – росіяни²⁹. На початок 1954 р. в єпархії здійснювало богослужіння 212 священників. Із цієї кількості 21 було новопризначених: 11 висвячено, 9 повернулося до здійснення богослужіння із-за штату, 1 прибув після відбування ув'язнення. У той же час з єпархії вибуло 18 священників: 2 померло, 15 відійшло за штат, 1 позбавлений священного сану³⁰.

Типовими для єпархії були переміщення духовенства, що переважно пов'язано зі змінами місця служіння у межах єпархії або переміщенням на територію інших єпархій. За період із 1945 р. до 1954 р. лише в 50 храмах, що складало менше 25% від загальної кількості, не відбувалося зміни священника. Із 171 храму в яких відбулися зміни, – у 25 змінилося від 5 до 8 священників. Всього в межах єпархії за цей час переміщено та призначено 477 священників, з яких, – 10 випадків в якості покарання. Близько половини переміщень відбулося за ініціативи правлячих архієреїв. Решта переміщень відбулося за проханнями самих священників, яких до даного кроку спонукала необхідність перейти до парафії з більшим прибутком. Переміщення священників між парафіями з ініціативи єпископа мали низку причин: заміщення вакантних місць у парафіях з більшим прибутком, задоволення вимог парафій, які тривалий час не мали священника, у зв'язку із призначенням благочинним, переміщення у зв'язку із призначенням нововисвячених священників. Досить часто переміщення одного священника тягло за собою зміну місця несення пастирського послуху цілого ряду духовенства³¹.

Вагомою причиною зменшення чисельності духовенства слугувало звільнення за штат. Якщо на середину 1940-х років це явище носило поодинокий характер, то до середини 1950-х років у зв'язку із досягненням значною кількістю духовенства похилого віку, воно перетворилося на масове.

²⁷ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 2. Арк. 4, 11.

²⁸ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 6.

²⁹ Отчеты патриархии и экзархату. 1946 год. *Канцелярія Сумської єпархії УПЦ*. Арк. 2.

³⁰ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 21. Арк. 45.

³¹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 168–169.

На середину 1954 р. 74% священників Сумської єпархії мали вік понад 55 років. У цьому ж році, за штат звільнилося 15 осіб, що складало близько 7% від загальної кількості. Існували й природні причини зменшення кліру, як-от смерть, проте такі випадки не були масовими. Саме переміщення духовенства у межах єпархії та між єпархіями дозволяло зберегти загальну кількість священників, забезпечити пастирями храми, які цього потребували, адже починаючи з 1946-1947 рр. нові висвяти не давали можливості у повній мірі задовольнити потреби єпархії³².

До числа кліру єпархії зараховувалися священники, які приїздили з інших єпархій, колишні репресовані, які поверталися після відбування покарань, священники, які поверталися із-за штату. В період з 1946 р. до 1954 р., – таких було понад 200 осіб. Проте це не задовольняло потреби єпархії. У зв'язку з необхідністю забезпечити храми священниками та відсутністю необхідної кількості претендентів за умови, коли значна кількість духовенства похилого віку стала іти за штат, для правлячого архієрея одним із головних завдань його діяльності стало вирішення кадрового питання. Владика Євстратій перед благочинними та церковними радами, які просили про направлення священників, поставив умову, щоб вони самі шукали та готували кандидатів на висвячення. У такій ситуації парафіяльні священники із середовища віруючих добирали чоловіків, які володіли азами читання церковнослов'янською мовою, залучали їх до богослужінь в якості псаломщиків чи їх помічників, навчали та направляли до єпископа для висвячення. Саме такі претенденти становили більшість серед нововисвячених. Наприклад, у 1952 р. із 12 нововисвячених священників єпархії, лише один був після закінчення семінарії, два – із числа дияконів, решта дев'ять – із віруючих³³.

Завдяки такій тактиці правлячому архієрею вдалося не лише забезпечувати вакантні парафії священниками, але досить швидко вирішити проблему старіння кадрів. На середину 1954 р., у порівнянні з 1951 р., кількість священників віком до 40 років збільшилася на 10 осіб, що складало 13%, а кількість духовенства до 55 р. на 13 осіб, що становило 48% від даного показника у 1951 р. Як результат, загальна кількість групи до 55 років збільшилася із 14% до 26%. На цьому фоні, природно, особливо через відхід за штат, зменшилася кількість священників, які мали значний досвід служіння, особливо висвячених до 1917 р. та протягом 1918-1941 рр., вибуло близько половини висвячених у період німецької окупації. Проте, така тактика нового єпископа мала і негативні наслідки. З одного боку, із появою молодого священника життя парафії дещо активізувалося. Але частина нововисвячених, не маючи належної духовної освіти, не могла задовольнити потреби віруючих у духовній опіці, фактично перетворившись на виконавців релігійних треб. Висвячені у повоєнний період священники, за словами обласного уповноваженого у справах РПЦ, – «поводили себе значно простіше та були менш активними в ідеологічній діяльності». Причиною цього міг бути неналежний освітній рівень, адже такі священники не мали теоретичної підготовки, можливо не знали досконало Святого Письма, святоотцівських

³² ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 98; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 21. Арк. 45, 47.

³³ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 20, 169.

творів та інших праць, які б слугували для підготовки до проповідницької діяльності, належного тлумачення повсякденних проблем віруючих та їх вирішення. Крім того, такі священники часто не виправдовували сподівань архієрея, що вони перетворяться на гарних пастирів, час від часу компрометували себе в побуті або у відносинах із виконавчими органами громад. Як наслідок – владика Євстратій у 1952 р. заборонив у служінні 4 священників, у 1954 р. – 1, ще 2 виключив із числа єпархіального кліру, а 1 перевів із настоятеля другим священником³⁴.

У перші повоєнні роки значна кількість нововисвячених походила із середовища інтелігенції, особливо учителів. Із висвячених до 1947 р. – 13 осіб мали середню освіту, зокрема 2 чоловіки з духовною освітою, які працювали на цивільних посадах. З кінця 1940-х років переважали вихідці із селян, освітній рівень поступово зменшувався. За період 1948-1952 рр. із середовища інтелігенції отримали посвяту лише три особи, що склало 11,5% від загальної кількості висвячених. Із священників, які перебували на обліку у 1952 р., 75 осіб було висвячено після 1945 р., що становило 34,5% від кліру єпархії. З них, до 1947 р. включно – 49 осіб, з 1948 р. до 1951 р. – 14 осіб, у 1952 р. – 12 осіб.

Єпископ Євстратій дбав про те, щоб найдосвідченіших священників із високим рівнем освіти, насамперед семінарською освітою, направляти на пастирське служіння у міста. Неодноразово на вільні парафії в містах претендували сільські священники без належної освіти, проте вони отримували відмову. На слабкі малоприбуткові парафії владика призначав переважно священників похилого віку, без належного рівня освіти, щойно висвячених із числа церковного активу тощо. Проте вони, досить швидко через матеріальні проблеми існування пов'язані із низькими прибутками парафії, просили про переведення³⁵. Попри значний рух духовенства в межах єпархії, викликаний зокрема і такою тактикою правлячого архієрея, можна говорити про певну її ефективність. Вона хоча й не дозволила виконати стратегічне завдання із покращення становища проблемних парафій, проте давала можливість їх утримувати та вберігала храми від закриття і зберігала наявну релігійну мережу. Найголовніше, що вдавалося реалізувати за допомогою такої тактики – зменшити кількість парафій, які не мали священників, і забезпечити духовенством релігійні громади, які значний час його не мали.

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ДУХОВЕНСТВА

Духовенство перебувало на утриманні парафій, а відповідно в питанні матеріального забезпечення залежало від надходжень парафії. Іншим джерелом забезпечення були пожертвування віруючих за виконання релігійних треб. Виконавчий орган релігійної громади на чолі із настоятелем храму відповідав за розподіл його фінансів, оплату праці причту та забезпечення встановлених відрахувань таких як, єпархіальні внески, на придбання мира, на загальноцерковні потреби тощо³⁶. Відповідно, у більш спроможних парафіях, які характеризувалися чисельністю активних віруючих, здійсненням більшої кількості богослужінь і релігійних треб матеріальне

³⁴ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 21. Арк. 47-48; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 22.

³⁵ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 23-24, 169.

³⁶ Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны... С. 276-277.

становище священників було вищим. У цьому плані вигідно вирізнялися міські парафії. У сільській місцевості, навіть якщо храми в сусідніх селах були закритими, зважаючи на відстань між населеними пунктами, це не впливало на відвідуваність, а відповідно на матеріальне становище парафії.

Основними статтями фінансових прибутків парафій єпархії були продаж церковних свічок і проскур, тарілкові та кружкові збори, пожертви на користь Церкви. Вагомою складовою фінансових прибутків була стаття «інші надходження», куди відносилися переважно різноманітні пожертвування. Так, протягом 1946 р. поступило 12 761 441 крб. 50 коп. Крім того, значні прибутки надходили від виробництва свічок майстернею, що діяла при Спасо-Преображенському соборі м. Суми. У 1946 р. за їхній продаж поступило 258 818 крб. 17 коп.; чистий прибуток складав 84 573 крб. Головними статтями витрат по єпархії були купівля свічок, вина, лампадного масла, муки для проскур, придбання та ремонт церковного начиння, утримання та ремонт храмів, «інші витрати». Проте надходження переважали над витратами, зокрема, за підсумками 1946 р. по єпархії прибуток становив 286 279 крб.³⁷

Не дивлячись на загальну картину, життя священників, особливо сільських парафій, які становили абсолютну більшість в єпархії, було складним. Наприклад, настоятель єдиного в Липово-Долинському районі храму в с. Русанівка священник М. Головач у 1946 р. кілька разів звертався до єпископа з проханням перевести його на іншу парафію. Він заявляв, що на богослужіннях бувають присутніми 5-10 осіб похилого віку і йому приходиться існувати лише на прибутки отримані під час великих свят, таких як Пасха, Водохреща тощо. У результаті, його матеріальне становище не дозволяло йому по півроку навіть споживати молока³⁸. Така ситуація не була винятком і подібна тенденція простежується на території єпархії протягом усього досліджуваного періоду. Додатково про це може свідчити значна кількість прохань і фактів переміщення священників. У кінці 1940-х років багато настоятелів парафій скаржилося на низьку відвідуваність храмів і, як наслідок, неможливість прожити на прибутки парафії. Часто головним засобом виживання ставали подання за здійснення релігійних треб, які часто були у вигляді продуктів харчування. За таких умов траплялися випадки, коли частина священників встановлювала фіксовані суми за здійснення релігійних треб, або вимагала у віруючих більше подаянь ніж ті здійснювали³⁹.

Середній прибуток парафій знятих з реєстрації через припинення діяльності у зв'язку із тривалою відсутністю священників на початок 1950-х років становив 3-7 тисяч крб. на рік. Як наслідок, вони не могли не лише утримувати священника, але й забезпечити належний стан храму. Наприклад, громада села Усок Ямпільського району щомісячних видатків мала 283 крб.: 75 крб. за оренду приміщення, 25 крб. – оренда житла священнику, 56 крб. – на канцелярські витрати благочинного, 100 крб. – відрахування на Патріархію, 25 крб. – внески до пенсійного фонду, 8 крб. – за ведення канцелярії священнику⁴⁰.

³⁷ Отчеты патриархии и экзархату. 1946 год. *Канцелярія Сумської єпархії УПЦ*. Арк. 5-6; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 63-64.

³⁸ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 17.

³⁹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 146.

⁴⁰ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 86.

У порівняно кращому матеріальному становищі перебували міські парафії, особливо в обласному центрі, а відповідно це впливало і на матеріальне забезпечення міського духовенства. У 1945 р. прибутки кліру сумських храмів становили: Спасо-Преображенський собор – 30155 крб., Іллінська церква – 29 595 крб., Троїцька – 8 045 крб., Петро-Павлівська – 7 974 крб., Пантелеймонівська – 6 649 крб., Воскресенська – 3 200 крб. Церковний клір у передмісті – с. Лука, мав прибутку 4 800 крб. У Спасо-Преображенському соборі несло послух 6 членів кліру, Іллінській церкві – 5. Правлячий архієрей досить часто здійснював богослужіння крім собору в Іллінській церкві. У районних центрах прибуток був меншим. Так у храмах міста Конотоп він становив від 4 820 крб. до 10 800 крб., Охтирки – від 5 133 крб. до 6 475 крб., Білопілля – від 5 800 крб. до 12 000 крб., Лебедин – від 7 200 крб. до 13 200 крб. Виняток становила Хрестовоздвиженська церква м. Охтирки із кількістю кліру в 5 осіб, як у кафедральному храмі м. Суми, із прибутком у 38 724 крб.⁴¹ Релігійні громади із більшою сумою прибутку мали по декілька священників, відповідно і показник матеріального забезпечення кліру в них був вищим. Проте, в містах проживало менше 25% від загальної кількості священників Сумської області. Наприклад, станом на 1 січня 1954 р. із 212 священників у міських парафіях несли служіння лише 44⁴².

Протягом другої половини 1940-х років було сформовано дискримінаційне по відношенню до духовенства радянське податкове законодавство та система оподаткування. Крім визначених податків, священнослужителі змушені були сплачувати низку додаткових платежів. Фінансові органи досить часто завищували розміри податків, здійснюючи несправедливе їх нарахування. Це додатково сприяло тому, що православне духовенство, особливо у сільській місцевості, часто перебувало у занадто скрутному становищі, фактично на межі виживання⁴³. Незважаючи на постійне зменшення прибутків священнослужителів, протягом 1951-1953 рр. більшості із них оподаткування збільшилося у понад два рази. Не спроможність сплатити нараховані суми податків призводила до значної кількості скарг і прохань про перегляд оподаткування та слугувала однією з причин звільнення за штат. Обласний уповноважений у справах РПЦ С. Гриненко розглядав дану тенденція як спосіб боротьби із Церквою. У зверненні до Г. Карпова, він зазначав, – «виникає питання, чи настав час, створилася ситуація, щоб використовувати і фінансовий прес з метою скорочення кількості духовенства. Від з'ясування цього питання залежить і наше відношення до скарг священників» і просив вказівок щодо подальшої поведінки у даній ситуації⁴⁴.

ДУХОВЕНСТВО В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ

Духовенство епархії відігравало важливу роль у задоволенні духовно-релігійних потреб населення, що є одним із найголовніших завдань священника. Попри низьку активність віруючих, священнослужителі

⁴¹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 25зв.-26.

⁴² ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 201.

⁴³ Оліцький В. Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. *Консенсус*. 2024. № 1. С. 63-67.

⁴⁴ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 46-47.

здійснювали регулярне відправлення богослужінь, забезпечуючи духовну опіку потребувачим. У цей період набуває поширення явище, коли духовну діяльність громадяни розглядають у першу чергу через здійснення обрядів. Відповідно, під час недільних богослужінь парафіяни фактично не відвідували храми, навіть у великих міських храмах на вечірніх богослужіннях могло перебувати кілька осіб. Проте, картина кардинально змінювалася під час великих релігійних свят, особливо пов'язаних із освяченням – Водохреще, Великдень і Різдво. Традиційно під час Великого посту, особливо передвеликодні дні збільшувалася кількість молитовників і причасників⁴⁵.

Крім здійснення церковних богослужінь священники масово виконували релігійні треби, зокрема хрещення, відспівування померлих, вінчання. Попри те, що відвідування богослужінь знаходилося на невисокому рівні, виконання релігійної обрядовості залишалося важливим у житті мешканців області. Найбільше здійснювалося обрядів хрещення та відспівування померлих. У відсотковому співвідношенні обрядів до зареєстрованих випадків, ситуація виглядала наступним чином: хрещення – 55,8%, відспівування померлих – 47,6%, вінчання – 9,4%⁴⁶. Приблизно такі ж відсоткові показники подавалися у звітах обласного уповноваженого протягом повоєнного десятиліття, маючи незначну тенденцію до зниження. Проте, можна стверджувати, що ці дані не значно впливали на загальну картину. За перший квартал 1953 р. на території області хрещення складали 47,1%, відспівування – 40,4%, вінчання – 6,8%⁴⁷. Необхідно також вказати на той факт, що реальні показники були значно вищими, адже значна частина обрядів здійснювалася нелегально, не потрапляючи до звітної статистики.

Найважливішим завданням діяльності православного священника є проповідання Святого Євангелія, навернення віруючих і навчання парафіян життю відповідно до віровчення. Читати проповіді можна було винятково у стінах храмів. Проповіді присвячувалися євангельським подіям або темі свята, яке відзначалося. Часто виголошував проповіді єпископ Іларіон, володіючи красномовністю та вмінням переконувати. Священники переконували віруючих дотримуватися норм віровчення у повсякденному житті, старанно виконувати християнські обов'язки, відвідувати богослужіння, дотримуватися постів, сповідатися та причащатися, здійснювали морально-виховні настанови. Серед причин, які перешкоджали провадити активну проповідницьку діяльність на належному рівні, у першу чергу відзначався брак достатнього рівня освіти та відсутність необхідної літератури. Через це, проповідницькою діяльністю займалися не всі священники, частина, як наприклад благочинний Охтирського благочинія, читали проповіді із книг.

Але проповідницька діяльність не полягає лише у виголошенні проповідей, це, насамперед, постійне спілкування з віруючими на буденні теми, настановлення, вирішення проблемних ситуацій, поради, розповідь про віру та Ісуса Христа у щоденних бесідах тощо, що неможливо заборонити. Результативність такої роботи залежить, у першу чергу, від відносин між священником і паствою, а також належного ступеня довіри. В єпархії такі

⁴⁵ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 13, 30-32, 54-57.

⁴⁶ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 28.

⁴⁷ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 98.

відносини були переважно гармонійними та доброзичливими. Непорозуміння найчастіше виникали на ґрунті затронутих прав церковних старост та активу⁴⁸.

Одним із чільних завдань середини 1940-х років, які реалізовувалися спільно уповноваженим у справах РПЦ і Сумською єпархією, була ліквідація підгорнівського руху в області. За визначенням обласного уповноваженого, на середину 1945 р. в області даний захід успішно завершувався. Дані кроки сприяли перетворенню Сумської єпархії РПЦ на єдину православну конфесію в області. Парафії, храми та духовенство переводилися до числа єпархії. Духовенство приймалося до числа кліру, звертаючись до правлячого архієрея з покаянням. У першій половині 1945 р. віруючим РПЦ було передано Свято-Воскресенський собор м. Суми, який належав підгорнівцям; у м. Тростянець на етапі юридичного оформлення переходу знаходилося два храми⁴⁹.

На перших порах місцева влада в окремих випадках здійснювала спроби залучати священників до реалізації державних кампаній і завдань. Навіть уповноважений у Сумській області Т. Носуленко у 1944 р. запропонував використовувати Церкву в інтересах держави, зміцнення колгоспного устрою, для успішнішого відновлення господарства⁵⁰. Проте такі думки були поодинокими та залишалися на рівні ідей, священнослужителі залишалися залученими до релігійної сфери життя суспільства.

КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ДУХОВЕНСТВА ЄПАРХІЇ

Говорячи за кримінальне переслідування православного духовенства Сумської єпархії РПЦ, необхідно наголосити, що у межах даного дослідження мова йде лише про священників, які канонічно належали до числа кліриків даної єпархії. Паралельно, увесь клір єпархії перебував на відповідній державній реєстрації. Після звільнення області від нацистської окупації, призначення єпархіального архієрея РПЦ, з кінця 1943 р. розпочався процес не лише уніфікації церковного життя, але й співпраці кліриків із радянськими державними органами.

Правлячий архієрей через благочинних реалізовував заходи спрямовані на виявлення незареєстрованих священників, що здійснювали релігійні обряди. Цей напрям роботи активно впроваджувався протягом 1944-1945 рр., а починаючи з 1946 р. інформація про незареєстрованих священників від єпархії не надходила, що дало підстави обласному уповноваженому у справах РПЦ за підсумками 1947 р. стверджувати про дієвість вживаних заходів у даному напрямку⁵¹.

Попри те, що священників УАПЦ було включено до складу єпархії та проводилася активна діяльність спрямована на ліквідацію підгорнівського руху, представники даних конфесій протягом 1944-1945 рр. були об'єктами кримінального переслідування на Сумщині. На жаль, відсутні відомості щодо точної кількості заарештованих, але зважаючи на залучену джерельну базу, не можна говорити про занадто високі цифри, а швидше про поодинокі випадки. Так, протягом 1943-1945 рр. в УРСР було заарештовано 197 священників РПЦ та

⁴⁸ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 59-61.

⁴⁹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 11.

⁵⁰ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив... С. 79.

⁵¹ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 167-168.

733 громадяни, які віднесені працівниками КДБ до категорії «церковники»⁵². До числа першої категорії могли бути зараховані і священники, які під час нацистської окупації належали до УАПЦ, а до другої – підгорнівці, ІПЦ і навіть звичайні віруючі. У цей період органами МДБ Сумської області відбулися арешти окремих священників УАПЦ та групи духовенства і вірян підгорнівського руху⁵³. Священників звинувачували в антирадянській діяльності. Їм інкримінувалася ст. 54-10 Кримінального кодексу. Їх обвинувачували у співпраці з німецькою адміністрацією, поминанні окупаційної влади за богослужіннями, молитві за німецьку зброю тощо. Дані справи розглядалися військовими трибуналами. Вироками по них було ув'язнення у виправно-трудовах таборах терміном на 8-10 років. Відносно підгорнівців, було організовано одну колективну справу із 17 підозрюваними, серед яких 11 священників.

У повоєнний період траплялися поодинокі факти засудження духовенства Сумської єпархії. Збереглася статистика за період 1947-1953 рр., яка демонструє кількісну тенденцію та розкриває суть обвинувачень. Так, у 1947 р. було засуджено 3 священники, 1948 р. – 3, 1949 р. – 3, 1951 р. – 1, 1952 р. – 1. Необхідно наголосити, що в даний період священники обвинувачувалися переважно у порушенні законодавства про культу та податкових злочинах, за що отримували не тюремні ув'язнення, а штрафи або примусові роботи⁵⁴.

В кінці 1940-х рр. органи МДБ у своїй діяльності по лінії «духовенства, церковників і сектантів» головну увагу приділяли оперативній ліквідації та виявленню нелегально діючих релігійних формувань, розробці та вербуванню агентурно-інформативного апарату. Оперативній розробці та переслідуванню, у першу чергу, підлягали представники нелегальних релігійних об'єднань, греко-католики, «представники релігійно-монархічних організацій», до яких відносили переважно ІПЦ. Окрему групу складали православні священники, які мали відношення до ОУН або УПА, чи іншим чином підтримували український національно-визвольний рух⁵⁵. У середині 1952 р. агентурний апарат 5 відділу УМДБ Сумської області з даного напрямку становив 129 агентів, що давало можливість як вчасно виявляти небажані тенденції, так і впливати на процеси. В оперативній розробці знаходилися справи стосовно п'ятидесятників та ІПЦ⁵⁶.

Ґрунтуючись на наявних джерелах, можна припустити, що на Сумщині опозицію в середовищі православного духовенства, яка складалася переважно із представників УАПЦ, вдалося придушити протягом 1943-1945 рр. Решта духовенства, яка увійшла до складу Сумської єпархії РПЦ, або не мала антирадянських настроїв, або вмiло їх приховувала. Це давало можливість органам МДБ діяти через свою агентуру та не вдаватися до арештів. Випадки засудження духовенства, які існували, не були пов'язані із політичними справами.

⁵² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1424. Арк. 11а.

⁵³ Управління Служби безпеки України в Сумській області. Спр. П-13105; Спр. П-12559; Спр. П-12444.

⁵⁴ ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 30. Арк. 12, 18, 87.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 1-39.

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 141-143.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у період пізнього сталінізму духовенство Сумської єпархії вимушене було обирати стратегії прилаштування до нових суспільно-політичних умов. За даний час Сумську кафедру очолювали три архієреї. Кількість священників не була сталою, відзначалася тенденція скорочення їх кількості. Серед найпоширеніших причин залишення пастирської діяльності було зарахування за штат. Це пов'язано, у першу чергу, із значною кількістю священників похилого віку та тяжким матеріальним становищем. Понад 70% духовенства було віком понад 70 років. З метою забезпечення вакантних місць на парафіях, правлячі архієреї практикували висвяти із числа віруючих, які не мали духовної освіти, а часто і належної світської. Це хоча і давало можливість утримувати необхідну кількість священників, проте їхній рівень був досить низьким, що негативно відзначалося на релігійному житті. Типовим явищем для єпархії були часті переміщення священнослужителів між парафіями.

Відзначається у цілому низький рівень матеріального становища священників, особливо у сільських парафіях, яких була переважна більшість. Попри матеріальні труднощі, духовенство вимушене було сплачувати податки й інші платежі. Незважаючи на такі умови, священники відігравали важливу роль у житті віруючих, забезпечуючи їх духовно-релігійні потреби, проводячи пастирське служіння, по мірі своїх можливостей проповідуючи Святе Євангеліє, здійснюючи богослужіння, виконуючі релігійні треби.

REFERENCES

- Bondarchuk, P.** (2019). *Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical and religious study*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Chuhai, A. & Anatskyi, V.** (2005). *Martyrs for faith*. Sumy: VVP «Mriia-1» LTD [in Ukrainian].
- Danylenko, V. (Ed.)** (2010). *Postwar Ukraine: essays of social history (second half of the 1940s – mid-1950s). In 3 parts. Part 3*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Danylenko, V. (Ed.)** (2015). *Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kindrachuk, N. & Vasylchuk, V.** (2022). The Ukrainians' Resistance to the Anti-Religious Policy of the Soviet Totalitarian State on the Way of Preserving Their National and Spiritual Values: the 1960s – the 1970s. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 25, 189-199. DOI: 10.24919/2519-058X.25.269552 [in English].
- Kozlov, V. (Ed.)** (2009). *The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941-1945. Collection of documents*. Moskva: Izdatelstvo Krutitskogo podvorya [in Russian].
- Krutov, M.** (2018, January 24). Ukrainian bishops of the Moscow Patriarchate at the Lubyanka service. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28993784.html> [in Ukrainian].
- Olitskyi, V.** (2018). *Blessed are the persecuted for the truth (repressions against the Orthodox Church in Sumy region in 1920s–1930s years)*. Sumy: Trytoriia [in Ukrainian].
- Olitskyi, V.** (2024). Taxation of the Orthodox clergy of Ukraine in the mid-1940s – 1980s. *Konsensus*, 1, 60-74 [in Ukrainian].
- Pashchenko, V.** (2005). *The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 – the beginning of the 1990s*. Poltava: ASMI [in Ukrainian].
- Shkarovskii, M.** (2009). Stalin's religious policy and the Russian Orthodox Church in 1943-1953. *Acta Slavica Iaponica*, 27, 1-27 [in Russian].
- Shlikhta, N.** (2011). *The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s*. Kharkiv: Akta [in Ukrainian].
- Sotnyk, O.** (2007). *Repressions against the Orthodox Church in Sumy Oblast: Issue 2*. Sumy: Mak Den [in Ukrainian].
- Voinalovych, V.** (2005). *Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s – 1960s: a political discourse*. Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian].